

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ МАЙБУТНІХ МЕДИЧНИХ СЕСТЕР

О. В. Біліченко

У статті розглядаються етапи формування професійної етики майбутніх медичних сестер: аналітико-діагностичний, мотиваційно-установочний, комунікативно-діяльнісний, рефлексивно-оцінний. Охарактеризовано завдання кожного з етапів. Запропоновано огляд діагностичних методів, спрямованих на візуальне, вербальне, практичне вивчення студентів з погляду відповідності їх поведінки професійно-етичним вимогам. Висвітлено особливості використання мобілізаційно-спонукальних методів, що виявляють ефективність за умов формування професійно-етичного світогляду майбутніх медичних сестер у вигляді етичних поглядів, переконань, ідеалів, позицій та етичних оцінок. У статті розглядаються організаційні методи, що відповідають колективним та індивідуальним формам роботи в аудиторний і позааудиторний час і спрямовані на активізацію самореалізації студентів у різних соціально-професійних ролях у відповідності з професійно-етичними нормами. Охарактеризовано комунікативні методи, що забезпечують набуття вмінь полегшення процесу взаємодії суб'єктів лікувального процесу, вмінь об'єднання колег на основі загальних професійних інтересів і професійно-етичних цінностей, пов'язаних з відновленням здоров'я пацієнта. Висвітлено методичні вимоги до використання бесіди, дискусії, проблемних ситуацій, ділової гри, тренінгу, «театру читців» як методів формування професійної етики майбутніх медичних сестер. Визначено специфіку впровадження контрольно-аналітичних і оцінних методів, що дозволили перевірити хід і результати використання виховного потенціалу соціально-професійного середовища медичного коледжу у формуванні професійної етики майбутніх фахівців.

Ключові слова: етапи, методи, формування, професійна етика, майбутні медичні сестри, експериментальна методика.

STAGES OF FORMING THE PROFESSIONAL ETHICS OF FUTURE MEDICAL SETTLEMENTS

O. Bilichenko

The article examines such stages of future nurses' professional ethics formation as analytical-diagnostic, motivational-setting, communicative-active, reflexive-evaluative. The tasks of each of the stages are described. The review of diagnostic methods directed to visual, verbal, practical study of students to know whether they suit their professional and ethical requirements is proposed. The features of mobilization-inductive methods usage are highlighted. Their effectiveness in the formation of the professional and ethical outlook of future nurses in the form of ethical views, beliefs, ideals, positions and ethical assessments is revealed. Particular attention is drawn to methods of purpose-setting, related to the ways of realizing moral and ethical qualities in the context of the nurses' professional functions performance. The article deals with organizational methods corresponding to the classroom and out-of-class collective and individual forms of work. They are aimed at increasing the students' self-realization in different social-professional roles in accordance with professional and ethical standards. The communicative methods providing acquisition of skills to facilitate the process of individuals' interaction in the medical process is described. The associating ability of colleagues' having common professional interests and professional and ethical values related to the patient's health restoration, are characterized. The methodological requirements for the use of conversation, discussion, problem situations, business game, training, «theater of readers» as methods of future nurses' professional ethics formation are highlighted. The specifics of the implementation of control-analytical and evaluative methods, which allow to check the course and results of using the educational potential of the social-professional environment of the medical college in future nurses' professional ethics formation are determined.

Key words: stages, methods, formation, professional ethics, future nurses, pilot technique.

Динамізм і напружений характер професійної діяльності зумовлюють високі вимоги до підготовки майбутніх медичних сестер, які повинні володіти високим рівнем деонтологічної компетентності та сформованості моральної свідомості. Професійна діяльність медичних сестер відрізняється потужною деонтологічною домінантою, що реалізується в глибокому розумінні свого професійного і людського обов'язку, у високій професійній і морально-етичній відповідальності за якість і результати своєї діяльності. Саме морально-етичні норми є основним регулятором діяльності медичних працівників, забезпечуючи функціонування медицини як соціально-професійної і морально-етичної системи, сфери самореалізації фахівців медичного профілю як її суб'єктів. У зв'язку з цим проблема формування

професійної етики майбутніх медичних сестер є однією з найбільш актуальних у сучасній теорії та методиці професійної освіти.

Проблематика формування професійної етики майбутніх фахівців розглядалася багатьма дослідниками (І. Бех, В. Бралатан, Г. Васянович, І. Жадленко, Р. Зозуляк-Случик, А. Каленський, Т. Спіріна, О. Шиманова та ін.). Методичні підходи до формування професійної етики були запропоновані С. Гончаренко [7]. Методичний аспект формування професійної етики майбутніх соціальних працівників розкрила Р. Зозуляк-Случик [9]. Окремі аспекти формування професійної етики майбутніх медичних працівників у контексті становлення їх професійної спрямованості розглядалися В. Галузяком і С. Тихолаз [4]. Професійно-етичні якості як чинники успішності професійної діяльності проаналізовано в працях В.Єремєєвої, І. Котова [8]. Педагогічні умови формування професійно-етичних якостей студентів розглядалися А. Болдовою [1]. Б. Веденко, Ю. Колісник-Гуменюк, С. Корнага, С. Левенець у своїх дослідженнях розкрили шляхи вдосконалення професійно-етичної культури медичних працівників. Водночас проблема формування професійної етики майбутніх медичних сестер залишається поки що відкритою для подальших пошуків. Потребують вдосконалення, зокрема, методичні шляхи розвитку моральної свідомості студентів медичних коледжів.

Мета статті: проаналізувати етапи і визначити методи формування професійної етики майбутніх медичних сестер.

Методика формування професійної етики характеризується сукупністю прийомів, операцій та дій суб'єктів освітнього процесу (студентів і викладачів) з використання методичного інструментарію для досягнення поставлених цілей. Їх комплексне, взаємопов'язане застосування має системний і методично узгоджений характер. Розроблена нами експериментальна методика складається з низки компонентів і передбачає: всебічне і постійне вивчення сформованості у студентів професійно-етичних знань, морально-етичних якостей, важливих для реалізації функцій медичної сестри; ознайомлення з професійними планами, наміченими перспективами; вивчення конкретних програм з формування професійної етики у відповідності з індивідуальними особливостями особистості і ставленням студентів до даної проблеми; цілеспрямоване, планомірне, систематичне проведення заходів, що сприяють виробленню у студентів позитивного ставлення до формування професійної етики; формування вираженої установки на самовиховання професійно необхідних якостей особистості.

Спираючись на результати аналізу педагогічних досліджень, присвячених проблематиці розвитку етичної культури майбутніх фахівців, та беручи до уваги особливості підготовки медичних сестер у медичних коледжах, ми визначили основні етапи формування їх професійної етики. Відповідно до визначених етапів відбувалося формування основ професійної етики у студентів Вінницького медичного коледжу ім. акад. Д.К. Заболотного.

На *аналітико-діагностичному етапі* реалізації експериментальної методики формування професійної етики майбутніх медичних сестер ставилися такі завдання: аналіз студентами власного рівня сформованості знань про професійно-етичні норми і правила поведінки фахівця медичної сфери; усвідомлення необхідності і важливості формування морально-етичних особистісних якостей медичного працівника; формування емпатійного ставлення до людей і гуманістичної спрямованості особистості.

Діагностичні методи спрямовані на візуальне, вербальне, практичне вивчення студентів з погляду відповідності їх поведінки професійно-етичним вимогам, на аналіз самими студентами результативності процесу професійної підготовки з погляду сформованості в майбутніх медичних сестер умінь побудови професійної взаємодії відповідно до деонтологічних основ.

На *мотиваційно-установочному етапі* відбувається процес мобілізації майбутніх фахівців на досягнення поставленої мети, настанови на роботу над собою. Для того, щоб цей процес характеризувався максимальною ефективністю, щоб у студентів виникла і закріпилася переконаність у необхідності формування професійної етики, необхідні яскраві, живі приклади для наслідування – повсякденні прояви цих якостей з боку викладачів коледжу.

Завдання мобілізаційно-установочного етапу вирішувалися за допомогою *мобілізаційно-спонукальних методів*: мобілізації, актуалізації, мотивації, підкріплення значущих психічних станів, діяльності і поведінки студентів, що виявляють ефективність за умов формування професійно-етичного світогляду майбутніх медичних сестер у вигляді етичних поглядів, переконань, ідеалів, позицій та етичних оцінок.

Група *методів цілепокладання* містить ранжування, диференціацію, персоніфікацію завдань, пов'язаних зі способами реалізації морально-етичних якостей у контексті виконання медичною сестрою її професійних функцій. До методів планування належать структуризація, нормування, персоніфікація, планування діяльності, що відображають готовність майбутніх медичних сестер до використання етико-деонтологічних норм у сфері регулювання стосунків, що виникають у процесі професійної діяльності.

Завдання *комунікативно-діяльнісного етапу* полягають у формуванні в студентів медичного коледжу орієнтувальної основи професійної поведінки медичного персоналу відповідно до професійно-етичних

норм діяльності. Використані на цьому етапі *організаційні методи* відповідають колективним та індивідуальним формам роботи в аудиторний і позааудиторний час, спрямованим на активізацію самореалізації студентів у різних соціально-професійних ролях у відповідності з професійно-етичними нормами. *Комунікативні методи* складаються з вибору адекватної позиції, адаптації стосунків, запобігання конфліктам, вироблення норм стосунків, накопичення згоди, забезпечення співпраці, що обумовлюють набуття вмінь полегшення процесу взаємодії суб'єктів лікувального процесу, вмінь об'єднання колег на основі загальних професійних інтересів і професійно-етичних цінностей, пов'язаних з відновленням здоров'я пацієнта.

Однією з важливих ознак цього етапу роботи є *використання текстів*, в яких збережені моральні цінності, – міфів, казок, приказок, байок, притч, філософських текстів і афоризмів народів світу. Цей засіб застосовували В. Сорока-Росинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші педагоги. Дослідниками наголошується, що особливу роль у становленні етичної людини відіграють ті твори культури, що мають таку ознаку, як «притчевість», тобто сюжетність і полісемантичність [12]. Притча концентрує у собі багатовіковий духовний досвід людства, зберігає його нев'янучу актуальність і таємницю залучення до мудрості. Педагоги цінують у притчі відсутність прямого моралізаторства, повчання, яке зазвичай відштовхує молодь. Притча має багато значень і тлумачень, що дає можливість кожному студентові знайти в ній свій сенс. Можливість багаторівневої смислової інтерпретації забезпечує вирішальний вплив на становлення етичної самосвідомості людини [3].

Педагоги, розробляючи заняття з етики, рекомендують вибирати тексти, в яких є яскраво виражена проблема, дилема, в межах яких можлива якісно нова когнітивна напруженість, за умов якої студенти відкривають нові сенси. На думку дослідників, не варто нехтувати такими текстами, які, загалом, виражають одну і ту ж думку. Подібні тексти потрібні, оскільки вони допомагають поглибити думку, порівняти, виявити нюанси. Більш того, варіативні паралельні тексти необхідні, оскільки не кожен текст знаходить дорогу до серця студента. Окрім цього, підвищити можливість включення в діалог того, хто вчиться, допомагає включення у зміст заняття не одного, а декількох текстів [2]. У зв'язку з цим, цікавим є той факт, що з початку 70-х рр. XX століття в зарубіжній практиці викладання етики в медичних університетах використовується метод оповідань (narratives). Існують два різновиди цього методу: 1) використання літературних текстів; 2) складання власних оповідань (розповідь про самого себе). Необхідно відзначити, що досвід використання літературних творів для обговорення етичних питань і розуміння сутності професії медика є і у вітчизняних педагогів. На думку авторів методики, що рекомендує використання розповідей письменників-лікарів М. Амосова, М. Булгакова, А. Чехова, багатовимірність художнього тексту, множинність інтерпретацій, взаємодія емоційного, етичного, філософського, естетичного компонентів дозволяють збагатити обговорення біоетичної та деонтологічної проблематики [13].

Текстами, що супроводжували латинські афоризми, в нашому дослідженні були фрагменти з книг відомих і заслужених лікарів, що містили історії з життя видатних діячів медицини, випадки з реальної медичної практики, міркування знаменитих лікарів про медицину і свою професію. За дидактичною спрямованістю ці тексти ціннісно-орієнтовані та емоціогенні, при цьому перед студентами з'являлися як позитивні, так і негативні приклади; тональність текстів варіювалася від трагічної до гумористичної. Зміст тексту був орієнтований на усвідомлення, переживання і внутрішнє прийняття майбутніми медичними сестрами професійно етичних норм: ввічливе і поважливе звернення до хворих, увага до тривог і страждань пацієнта, ретельний збір анамнезу; на сприйняття найважливіших етичних цінностей: цінність людського життя, рівність усіх людей, пріоритет інтересів хворого. Під час аналізу текстів студенти вступали у внутрішній діалог зі знаменитими лікарями. Відбувалося особистісне осмислення і зіставлення накопичених студентами уявлень про професійно етичні засади реалізації функцій медика з тими положеннями, що сформуливалися у фахівців-авторів текстів за довгі роки лікарської практики.

З пропозиції студентам уявити себе в ситуації, подібній до тієї, що описана в тексті, починався *діалог*. Діалог як метод навчання і виховання реалізується в формі бесіди. *Бесіда* зі студентами на етико-деонтологічні теми зазвичай має сократичний або евристичний характер [2].

Найбільш важливий аспект сократичної бесіди, яка використовувалася нами в процесі формування професійної етики майбутніх медичних сестер, полягав у відкритті студентами нового в собі, залученні їх власного життєвого досвіду у пошуках відповідей на складні морально-етичні проблеми медичної діяльності. Такий підхід найбільш значущий для розвитку культури етичних почуттів: прояву емпатії, формування ставлення до професійно-етичних норм і правил. Звернення до особистості слугувало неодмінною смисловою складовою діалогів, присвячених етичним проблемам. Актуалізація життєвого й етичного досвіду студентів відбувалася за допомогою запитань: «Чи знайома вам описана ситуація?», «Чи доводилося вам зустрічатися з такими лікарями?», «Чи переконувалися ви в справедливості наведених слів?». Якщо проблема стає особистісно значущою, створюються умови для осмислення студентами свого особистого «Я», висвітлюються шляхи етичного вирішення непростих життєвих питань, здійснюються

самоаналіз і самооцінка, що сприяють самовдосконаленню. Отже, ми приділяли увагу тому, щоб діалог ставав значущим для студентів, викликав у них прагнення думати, мислити про етичний сенс власних учинків, слів, прийнятих рішень. У цьому випадку стає можливим прогнозування подальшої лінії своєї поведінки в тій або іншій професійній ситуації, у морально-етичній сфері взаємин, що складаються у професійному оточенні. Услід за В. Малаховим [11], ми визначаємо такі принципи побудови діалогу на етичні теми: відбір педагогічних прийомів, засобів і методів побудови діалогу з урахуванням вікових особливостей студентів, їх інтересів, ціннісних орієнтацій; сприйняття студентів як суб'єктів освітнього процесу в медичному коледжі; опосередкований характер виховного впливу; включення в канву діалогу діагностичних методик, спрямованих на вивчення студентів і на їх самоаналіз.

Педагогічні положення методики обумовили необхідність поступового введення студентів у контекст етичної бесіди. На перших заняттях студенти звикали читати тексти, визначати їх основну ідею, спираючись на латинські прислів'я і афоризми, аргументувати свій вибір. На початковому етапі пропонувалися невеликі за обсягом тексти, що не містили яскраво вираженої проблеми.

Поступово тексти ускладнювалися завдяки введенню в них *проблемних ситуацій*, історій, що викликали яскраві емоційні реакції. Як один зі способів пред'явлення текстів, що ілюстрували яскраві випадки з практики відомих лікарів у вигляді невеликих розповідей, використовувалася запропонована американськими педагогами форма опанування медико-соціальних й етичних проблем – «*театр читців*» («Readers Theater») [15]. Автори порівнюють цю форму роботи з прослуховуванням аудіокниги: «читці» сидять перед аудиторією з текстами в руках і зачитують слова свого персонажа. Така подача матеріалу не передбачає ані костюмів, ані руху персонажів, ані заучування тексту напам'ять; використовуються лише голос і міміка. Допускається відсутність репетицій, у цьому випадку «читці» вибираються з числа присутніх. За такого представлення тексту, на думку педагогів, слухачі концентрують увагу на словах, а вся дія відбувається в їх уяві. В той же час, вважають автори, при прослуховуванні розповіді персонажі і події «оживають» значно більше, ніж за умов читання тексту вголос або «про себе». Виникає «ефект присутності», що живо залучає слухачів до сюжету, змушує їх подумки брати участь у подіях. Основний етап роботи – обговорення – починається безпосередньо після прослуховування тексту. Перевага такого обговорення полягає в тому, що у слухачів ще свіжі в пам'яті сама розповідь і емоції, що виникли під час прослуховування. «Персонажі» розповіді знаходяться перед слухачами, що робить їх «реальними» для аудиторії. Крім того, «читці» можуть описати, як вони відчували себе в ролі цього персонажа, або спробувати пояснити, чому їх персонаж зробив той або інший учинок. Все це сприяє більш відкритому обміну думками з приводу прослуханої розповіді [15].

Як свідчать результати емпіричного дослідження, в процесі обговорення текстів бесіда може переходити в *дискусію*. Дискусія як метод навчання і виховання є колективним обговоренням якого-небудь питання, проблеми або зіставленням інформації, ідей, думок, пропозицій [10]. Дискусії, спрямовані на обговорення моральних дилем, є одним з найбільш ефективних методів морального виховання особистості, оскільки сприяють ознайомленню з поглядами інших людей, розвивають мислення та вміння аргументувати, формують здатність приймати моральні рішення, здійснювати власний моральний вибір [4, с. 160].

І. Холковська головною метою дискусії вважає цілеспрямований і впорядкований обмін ідеями, думками заради пошуку істини, причому всі – кожен у свій спосіб – беруть участь в організації цього обміну [14]. Як з'ясувалося, під час проведення дискусії виховну спрямованість має і сам процес: він сприяє формуванню професійно важливих якостей майбутнього медичного персоналу – дозволяє навчитися виявляти терпимість до чужої думки і повагу до співбесідника, розвинути комунікативні вміння і навички. Як до обговорення, так і під час нього ми прагнули нагадувати студентам про необхідність стримувати свої емоції, проявляти терпіння, щоб дати іншому можливість висловитися, бути ввічливими і не «переходити на особистість».

Експериментальна методика формування професійної етики майбутніх медичних сестер передбачала використання на заняттях *медико-деонтологічних завдань*, що моделювали різноманітні ситуації спілкування медичного персоналу і пацієнта. У процесі обговорення проблемних професійно-етичних ситуацій студенти осмислювали, аналізували й інтеріоризували певні моральні норми і правила. Побудова етичних діалогів була спрямована на активізацію інтелектуальних і емоційних ресурсів особистості, забезпечувала тонку роботу рефлексії студентів у досягненні розуміння інших і самих себе.

Згідно з В. Малаховим, роздуми над етичними проблемами мають своїм наслідком зростання етичної свідомості. Під час обговорення ситуацій взаємодії медичної сестри з пацієнтом відбувалося первинне занурення студентів у сферу майбутньої професії, а також стимулювання зусиль особистості в моральному самовизначенні і самовихованні. Діалог дозволяв майбутнім медичним сестрам відчувати міру своєї майбутньої відповідальності перед суспільством і конкретною людиною. Вирішення проблемних етичних

ситуацій дозволяло студентам апробувати себе в етично зорієнтованій позиції і переконатися, що це приносить їм схвалення інших і власне задоволення.

Найбільшою мірою ефективності в етичній підготовці майбутніх медичних сестер (поряд з перерахованими вище методами) характеризувалися інтерактивні методи навчання, такі як *ділова гра і тренінг*. Використання гри в експериментальній методиці забезпечувало максимальне емоційне залучення студентів у події, допускаючи за необхідності можливість реалізації іншої стратегії, створення оптимальних умов для розвитку комунікативних та організаторських умінь, гнучкості мислення, цілеспрямованості та ініціативності. В грі відбувалася зміна мотивації навчання: студенти розуміли, що знання засвоюються ними не лише для забезпечення безпосередніх ігрових успіхів у реальному для них процесі, але й для майбутнього. Ділові ігри сприяли формуванню у студентів стратегій конструктивної професійної поведінки, розвитку професійної інтуїції, умінь оперативно орієнтуватися і діяти в складних обставинах, передбачати можливі наслідки тих або інших рішень.

Методи вдосконалення у процесі формування професійної етики майбутніх медичних сестер були представлені вивченням праць видатних науковців, які висвітлили специфіку побудови ефективної взаємодії медичного персоналу з тими, хто потребує професійної допомоги, передового досвіду побудови професійно-етичних стосунків зі всіма суб'єктами лікування, дослідною й експериментальною роботою студентів медичного коледжу.

Важливе значення для реалізації завдань експериментальної методики формування професійної етики майбутніх медичних сестер мали засоби, що виконували світоглядну, розвивальну і виховну функції: лекції, науково-практичні конференції, відвідини музеїв, бесіди, зустрічі з визначними фахівцями медичного профілю, перегляд кіно- і відеофільмів з наступним обговоренням, шефська робота в медичних установах, заняття в гуртках. Програма експериментального навчання завершувалася *рефлексивно-оцінним етапом*, на якому підводилися підсумки роботи з формування професійної етики майбутніх медичних сестер. Завдання рефлексивно-оцінного етапу передбачали діагностику рівнів сформованості професійної етики майбутніх медичних сестер з використанням педагогічного інструментарію, проведення коригувальних заходів і прогноз використання виховного потенціалу соціально-професійного середовища медичного коледжу. Рефлексивно-оцінний етап слугував не лише для перевірки досягнутої мети, але й дозволив зробити висновки щодо ефективності засобів, форм, методів роботи, передбачав постійний зворотний зв'язок і моменти корекції, що базувалися на педагогічному моніторингу. У завдання моніторингу входили: систематичний аналіз результатів, оцінка і прогноз змін, виявлення причин прояву несприятливих ефектів, проведення превентивної і коригувальної роботи. Робота велася за такими напрямками: корекція мотиваційної сфери особистості, задоволеності суб'єктів освітнього процесу ходом і результатами виховання, індивідуально-творчою і колективно-творчою діяльністю. Особлива роль у цій діяльності відводилася викладачеві, який виконував роль організатора.

Контрольно-аналітичні й оцінні методи (аналіз, синтез, класифікація, типізація, порівняння, узагальнення, оцінювання ефективності навчально-професійної діяльності) дозволили перевірити хід і результати використання виховного потенціалу соціально-професійного середовища медичного коледжу у формуванні професійної етики майбутніх фахівців. Оцінні методи передбачали вибір і використання єдиних і персоніфікованих вимог до студентів як майбутніх фахівців, що дозволило здійснити аналіз результатів роботи з формування в студентів медичного коледжу професійної етики, оцінку рівнів її сформованості, самооцінку кожною особистістю результатів власної діяльності, корекцію способів досягнення цілей.

Мета експериментальної методики визначалася соціально-особистісним аспектом формування професійної етики майбутніх фахівців. Загальна мета – формування у майбутнього медичного працівника професійної етики, створення умов для розвитку професійної самосвідомості, здатності до етичної стійкості в процесі реалізації професійних функцій; вироблення позитивного ставлення до життєвих і професійних цінностей; здатності до емпатії; прагнення до професійно-етичної самореалізації у процесі виконання різних соціально-професійних ролей.

Зміст визначених завдань відображав гуманістичний характер професійної підготовки майбутніх медичних працівників, пріоритет загальнолюдських та етичних цінностей, що реалізуються в спільній професійно-виховній діяльності суб'єктів професійної підготовки у медичному коледжі: створити практичне середовище професійно-етичного наочного простору виховання в процесі соціалізації особистості майбутнього медичного працівника; забезпечити умови для формування у студентів професійно-етичної мотивації, знань теоретичних основ професійно-етичної поведінки, професійно важливих морально-етичних якостей, здатності до емпатії; стимулювати прагнення студентів до самореалізації у різних соціально-професійних ролях; сприяти усвідомленню студентами цінності здоров'я людини і діяльності з його збереження як обов'язкової умови самореалізації і формування професійної позиції медичного фахівця.

Завдяки забезпеченню морально-етичної спрямованості змісту навчання і моделюванню в навчальному процесі елементів професійної діяльності медичної сестри відбулася перебудова внутрішньої структури особистості студентів, що знайшло відображення в сформованості їх професійної етики, глибшому усвідомленні моральних норм і цінностей майбутньої діяльності.

Література

1. Болдова А. А. Формування професійної етики майбутніх працівників податкової служби в навчально-виховному процесі : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / А. А. Болдова; Київ. ун-т ім. Б.Грінченка. – К., 2009. – 20 с.
2. Васянович Г.П. Педагогічна етика: навч. посіб. / Г.П.Васянович. – Львів: Сполом, 2010. – 420 с.
3. Вовк В. Етика: вчора, сьогодні, завтра: методико-бібліогр. посіб. /уклад. В. Вовк ; ДЗ «Держ. б-ка України для юнацтва». – Київ, 2012. – 80 с.
4. Галузяк В. М. Когнітивно-еволюційна теорія морального розвитку і виховання особистості / В. М. Галузяк, О.В. Алексеева // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: «Педагогіка і психологія». Випуск 3. – Вінниця, 2000. – С. 156-163.
5. Галузяк В. М. Розвиток професійної спрямованості студентів вищих медичних навчальних закладів: монографія / В. М. Галузяк, С.І. Тихолаз. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 228 с.
6. Гиппократ. Этика и общая медицина: письма / Гиппократ ; пер. с древнегреч. В. Руднев.– М.: Мир, 2007.– 334 с.
7. Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям / С.У. Гончаренко. – Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. – 278 с.
8. Єремєєва В.М. Професійно-етичні якості – важлива складова успішності професійної діяльності // Науковий пошук молодих дослідників : зб. наук. праць студ., магістр. та викл. / за ред. В.М.Єремєєвої, О.М.Королюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – С. 201-204.
9. Зозуляк-Случик Р. В. Формування професійної етики майбутніх соціальних працівників в університетах: методичний аспект / Р. В. Зозуляк-Случик // Social Work and Education. – 2018. – Vol 5. – № 7. – С. 57–66.
10. Лозовой В.О. Етика: Навч. посібник / В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.– К.: Юрінком Інтер, 2004. – 223 с.
11. Малахов В. Етика: Курс лекцій: Навч. посібник для вищ. навч. закл./ Віктор Малахов,; Ред. Світлана Головка (гол.), Тетяна Янголь. – 4-те вид.. – К.: Либідь, 2002. – 382 с.
12. Сухомлинский В.А. Хрестоматия по этике/ В.А. Сухомлинский. – М.: Педагогика, 1990. – 303с.
13. Турак Й. А. Етичні та правові засади медичного втручання: з погляду лікаря-практика / Й. А. Турак. – Ужгород : ВАТ «Вид-во Закарпаття», 2002. – 192 с.
14. Холковська І.Л. Методика виховної роботи: Практикум / І.Л. Холковська. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2003. – 215 с.
15. Savitt T. L. Medical Readers' Theater as a Teaching Tool / T. L. Savitt// Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics.– 2010.– Vol. 19. – P. 465-470.